
РОЗВИТОК ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

УДК 378+502

DOI <https://doi.org/10.32846/2306-9716-2019-3-26-17>

ЕКОЛОГО-РЕКРЕАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КАРПАТСЬКОГО БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА ЯК СКЛАДНИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Рибак М.П.¹, Лук'янова В.В.², Покин'черета В.Ф.¹, Йонаш І.Д.¹

¹ Карпатський біосферний заповідник
вул. Красне Плесо, 77, 90600, м. Рахів, Закарпатська обл.
mykola.rakhiv@gmail.com

² Національний транспортний університет
вул. М. Омеляновича-Павленка, 1, 01010, м. Київ
vitalina_ik@i.ua

Природні ресурси України мають великий еколого-рекреаційний потенціал для розвитку екотуризму, активізації екологічних знань, підвищення екологічної культури й екологічної свідомості населення. Актуальність розвитку екологічного туризму на заповідних територіях набуває дедалі більшого значення не тільки в Україні, а й у світі. На природні парки та біосферні заповідники як базові природоохоронні території України у підтримці концепції сталого розвитку покладено функцію збереження ландшафтного та біологічного різноманіття. Крім того, природозаповідні території виступають центрами, де зосереджено екотуристичну діяльність. З метою виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат необхідним є забезпечення збереження та відновлення унікальних природних екосистем Карпат, які мають велике природоохоронне, естетичне, наукове, освітнє, рекреаційне, оздоровче і ресурсне значення, запобігання негативного впливу на гірські екосистеми й організація скоординованої з погляду екології діяльності у Карпатському регіоні. Рекреаційне освоєння природно-заповідних територій є причиною негативного тиску на навколишнє природне середовище. Постає потреба розробки еколого-просвітницьких шляхів регулювання туристичного руху, покращення та/або створення відповідної інфраструктури, оптимального територіального господарювання та наближення заповідників до вимог сталого розвитку туризму та рекреації на цих територіях. У роботі вивчено практичний досвід установ природно-заповідного фонду України (на прикладі Карпатського біосферного заповідника) у розвитку екопросвітницької та еколого-рекреаційної діяльності в аспектах сталого розвитку. Проаналізовано динаміку відвідування Карпатського біосферного заповідника та можливість підвищення еколого-туристичного потенціалу. Показано, що взаємодія установ природно-заповідного фонду з закладами вищої та середньої освіти сприяє еколого-просвітницькій і рекреаційно-туристичній діяльності в контексті сталого розвитку. Виділено основні завдання екологічного туризму на досліджуваній території а саме: вивчення ролі установ природно-заповідного фонду в охороні унікальних природних комплексів; вирішення наукових, еколого-економічних і соціальних проблем суспільства; виховання свідомо-дбайливого ставлення до природи та до її біологічного та ландшафтного біорізноманіття; спонукання молоді до самостійного вивчення, пошуку й аналізу природоохоронної інформації. *Ключові слова:* екологічний туризм, сталий розвиток, природно-заповідний фонд, біосферний заповідник, туристично-рекреаційний потенціал.

Ecological-recreational activity of the Carpathian biosphere reserve as a constituent part of the sustainable development. Rybak M., Lukianova V., Pokynchereta V., Yonash I. Sustainable development of modern society implies paying particular attention conservation of the environment and human health. This is possible only under the condition of improvement of the ecological culture and consciousness of the population, people's awareness of the ecological situation in Ukraine and the world, encouraging the population to discover new knowledge and study the history and culture of their native land. The way to improve ecological culture and ecological consciousness lies ineffective informal ecological education, which means the close interaction between establishments of the nature reserve fund (protected area system), which provide recreational services, and the population of Ukraine, which is a potential client, who needs a high-quality touristic and recreational services. At the same time, recreational development of protected areas causes negative pressure on the environment. There is a need to develop scientific, legislative, ecological and educational ways of regulating the tourist movement, to improve and / or create the appropriate infrastructure, optimal territorial management and the adjustment of the reserves to the requirements of sustainable development of education, tourism and recreation on these territories. The Carpathian Biosphere Reserve is one of the largest nature protection, scientific, recreational and ecological-educational centers of the Carpathian region. Numerous scientific laboratories work in the reserve, here is developed a network of monitoring sites, phenological points, hydro- and meteorological posts, a network of information centers and ecological trails. The reserve is a natural laboratory for many domestic and foreign research institutions. On its territory there is a network of ecological-educational and scientific trails, here operates the only one in Ukraine Museum of Mountains' Ecology and the history of nature management of the Carpathians, the All-Ukrainian ecological popular science magazine "Zeleni Karpaty" (Green Carpathians) is published. The article considers ecological-touristic

possibilities of the establishments of the nature reserve fund (protected area system) of Ukraine (on the example of the Carpathian Biosphere Reserve). The dynamics of visiting of the Carpathian Biosphere Reserve and the possibility of increasing the ecological-touristic potential are analyzed. It has been established that within the recent years the need of the population of Ukraine to visit nature-protected areas for recreation has increased significantly. Here are highlighted the main tasks of ecological tourism on the territory under study. Namely: the study of the role of establishments of the nature reserve fund in the protection of unique natural complexes; solving scientific, ecological, economic and social problems of society; educating consciously-careful attitude towards nature and its biological and landscape biodiversity; encouraging young people for independent study, search and analyzing environmental information. *Key words:* ecological tourism, sustainable development, nature reserve fund, biosphere reserve, tourism and recreational potential.

Постановка проблеми. Установи природно-заповідного фонду виступають центром зосередження екологічної діяльності в Україні. На природні парки та біосферні заповідники як базові природоохоронні території у підтримці концепції сталого розвитку покладено функцію збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, проведення екопросвітницької та туристичної діяльності. Все це є причиною негативного тиску на навколишнє природне середовище. Тому постає потреба розробки еколого-просвітницьких шляхів регулювання туристичного руху, покращення та / або створення відповідної інфраструктури, оптимального територіального господарювання та наближення заповідників до вимог сталого розвитку туризму та рекреації на цих територіях.

Актуальність дослідження. Метою стратегії виконання Рамкової конвенції про охорону та розвиток Карпат [7] є забезпечення збереження та відновлення унікальних природних комплексів Карпат, що мають велике природоохоронне, естетичне, наукове, освітнє, рекреаційне, оздоровче і ресурсне значення, запобігання негативному впливу на гірські екосистеми й організація скоординованої з погляду екології діяльності у Карпатському регіоні. Тому розумне спрямування еколого-рекреаційної діяльності як запоруки сталого розвитку на усіх рівнях соціального розвитку людини спроможне врятувати людство від загрози знищення природного середовища. Це можливо шляхом формування екологічного світогляду й екологічної культури замість споживацького ставлення до природи, що панує нині.

Зв'язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями. Дослідження виконано відповідно до цілей, сформульованих у Пріоритетних напрямках роботи Карпатського біосферного заповідника на 2019 р.; виконання Плану заходів щодо збереження української частини природного об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи» та сталого розвитку прилеглих до нього територій (затвердженого Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2018 р. № 892-р), а також реалізації Лімського плану дій для біосферних резерватів ЮНЕСКО на території Карпатського біосферного резервату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метою стратегії виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат [7] є забезпечення збереження та відновлення унікальних природних комп-

лексів Карпат, що мають велике природоохоронне, естетичне, наукове, освітнє, рекреаційне, оздоровче і ресурсне значення, запобігання негативному впливу на гірські екосистеми й організація скоординованої з погляду екології діяльності у Карпатському регіоні. 14,15% Закарпатської області займають заповідні території. Найбільшою з них є територія Карпатського біосферного заповідника (далі – КБЗ). Тому еколого-рекреаційна діяльність КБЗ є запорукою сталого розвитку на усіх рівнях соціального розвитку людини та покликана врятувати людство від загрози знищення природного середовища. Це можливо шляхом формування екологічного світогляду й екологічної культури замість споживацького ставлення до природи, що панує нині [10].

З метою реалізації положень Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат [7] на території України нещодавно прийнято такі важливі для держави закони, як «Про оцінку впливу на довкілля» [4] та «Про стратегічну екологічну оцінку» [5], також Міністерство екології та природних ресурсів активно працює над законопроектом «Про Смарагдові території в Україні» [6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Природні ресурси України мають великий еколого-рекреаційний потенціал для розвитку екотуризму. Актуальність розвитку екологічного туризму набуває дедалі більшого значення не тільки в Україні [2], а й у світі. Є два чинники, які загрожують навколишньому природному середовищу:

1) низький рівень екологічної свідомості та культури туристів, що свідчить про неготовність населення бути учасниками екологічних видів туризму;

2) недосконала законодавча база у сфері туризму, яка є перешкодою як для внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів. Закон України «Про туризм» практично не розглядає питання екології та зменшення негативного впливу туризму на довкілля.

Новизна. З огляду на викладене вище метою нашої роботи є реалізація цілей сталого розвитку Карпат на прикладі еколого-рекреаційної діяльності Карпатського біосферного заповідника.

Для досягнення цієї мети було вирішено ряд завдань:

– досліджено динаміку відвідування КБЗ за останні роки;

– розглянуто можливість розвитку екологічного туризму на територіях ПЗФ України;

– показано позитивний вплив туристичної діяльності КБЗ на стан навколишнього середовища та на підвищення екологічної культури й екологічної свідомості людини.

Методологічне або загальнонаукове значення.

Із традиційних загальнонаукових методів у роботі використовували: аналіз і синтез (дослідження сучасного стану еколого-рекреаційного потенціалу Карпатського біосферного заповідника, аналіз законодавчої бази у сфері природно-заповідного фонду); статистичний метод (збір та обробку даних динаміки відвідування заповідника за останні п'ять років); узагальнення й абстрагування; методи екологічно орієнтованого управління (планування, розробку та здійснення проекту розвитку еколого-рекреаційної діяльності Карпатського біосферного заповідника з урахуванням аспектів сталого розвитку регіону); прогнозування (перевірку розроблених концепцій еколого орієнтованого управління біосферним заповідником).

Виклад основного матеріалу. Карпатський біосферний заповідник є стратегічно важливою територією не тільки з погляду охорони біологічного та ландшафтного різноманіття [3], збереження клімату на планеті [11], а й як територія, що покликана оберігати цінні природні комплекси, культурну спадщину регіону та рекреаційні ресурси [8; 9].

КБЗ було створено у 1968 р. на території Івано-Франківської та Закарпатської областей. З 1993 р. КБЗ входить до Міжнародної мережі біосферних резерватів МАБ-ЮНЕСКО. Сьогодні він займає площу 58 035,8 га, з яких 39 485,8 га перебувають у постійному користуванні. Його територія складається з восьми відокремлених масивів (рис. 1), що знаходяться на територіях Виноградівського, Рахівського, Тячівського і Хустського адміністративних районів Закарпатської області. Заповідник розташований у межах висот 180–2061 м н. р. м. – від Закарпатської низовини до альпійського поясу, і репрезентує практично всі рослинно-кліматичні пояси, характерні для південно-західних мегасхилів Українських Карпат.

Поштовхом для розвитку туристично-рекреаційних ресурсів КБЗ є природні (гірські водоспади, річки, озера, мальовничі скелі та вершини гір, унікальні лісові масиви, зокрема праліси, кліматичні умови Закарпаття) та антропогенні (звичаї та спосіб життя місцевого населення) чинники.

Сьогодні у світі дуже актуальним є напрям екологічного туризму, тому у кожному відділенні КБЗ створено інформаційні центри, які знайомлять відвідувачів із природним багатством краю, його культурною та історичною спадщиною, рекреаційно-туристичним потенціалом. Також у м. Рахові

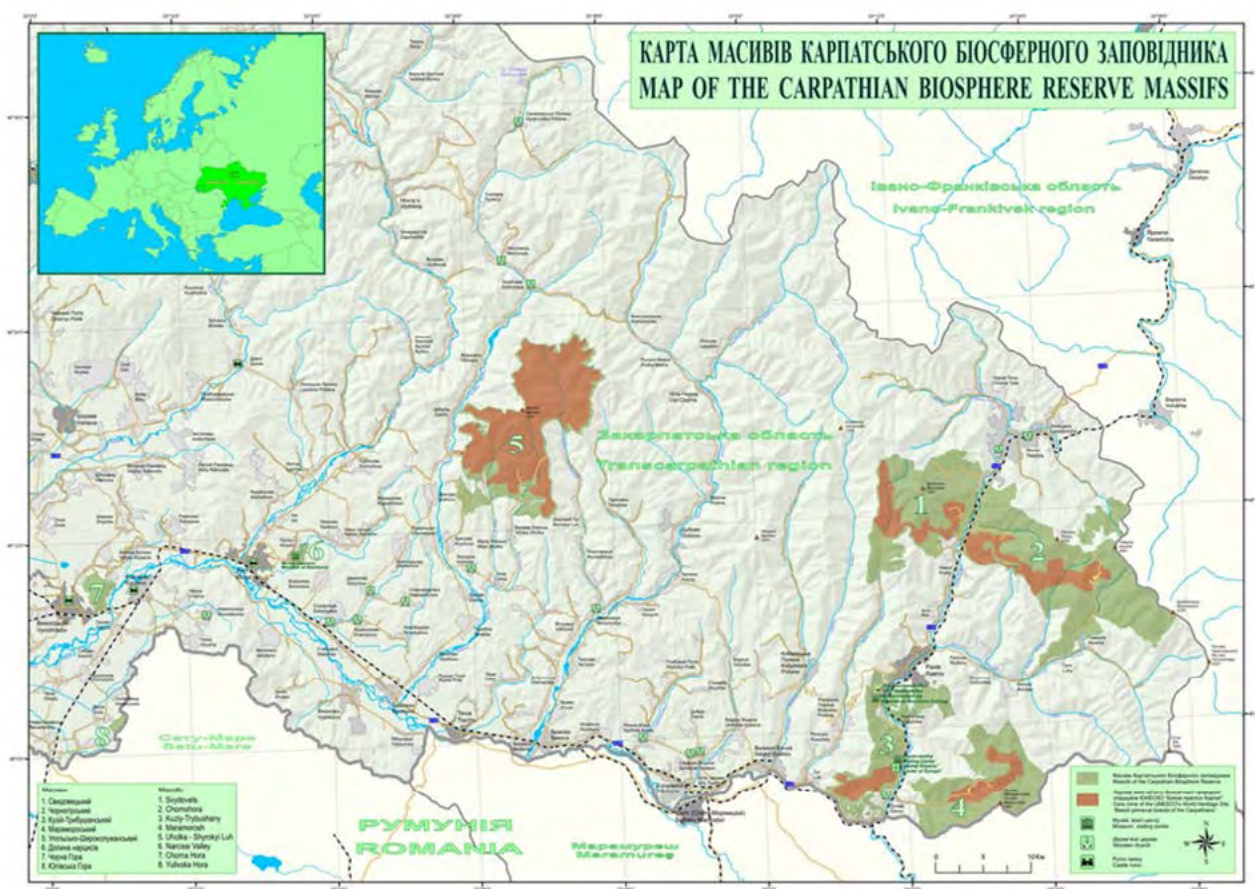

Рис. 1. Карта масивів Карпатського біосферного заповідника

функціонує Музей екології гір, у Долині нарцисів – Музей нарцису. В інформаційних центрах і в музеях постійно проводяться екоосвітні заходи (відкриті уроки та лекції, майстер-класи, круглі столи, семінари, наукові конференції) для школярів, молоді та вчителів природничих наук і зацікавлених науковців. Метою цих заходів є підвищення екологічної культури й екологічної свідомості людини, виховання відповідального ставлення до природи та культурної спадщини, що узгоджуються із принципами сталого розвитку. Відвідувачі можуть ознайомитися з напрямками сталої туристично-рекреаційної діяльності КБЗ, скуштувати місцеві кулінарні шедеври, придбати народні художні вироби.

КБЗ веде Літопис природи, активно інформує відвідувачів на сайті установи, публікує видання «Природа Карпат: науковий щорічник Карпатського біосферного заповідника та Інституту екології Карпат НАН України», науково-популярний часопис «Зелені Карпати», регіональну газету «Вісник Карпатського біосферного заповідника», матеріали науково-практичних конференцій тощо [1].

Для розвитку екопросвітницької та рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду України створені всі законодавчі умови. Але сучасна практика у цій сфері свідчить про те, що недостатньо використовується потенціал об'єктів ПЗФ для можливостей не тільки внутрішньої, а й міжнародної екотуристичної та просвітницької діяльності. Не треба забувати й про те, що рекреаційне освоєння природних територій призводить до негативного тиску на довкілля. Тому постає потреба розробки екопросвітницьких шляхів регулювання туристичного руху, покращення та/або створення відповідної інфраструктури, оптимального територіального господарювання та наближення біосферних заповідників до вимог сталого розвитку туризму та рекреації на цих територіях.

Щороку інтерес людей до природоохоронних територій зростає. Про це свідчать статистичні дані динаміки відвідування КБЗ, зібрані за останні п'ять років, що показано на рис. 2.

На рис. 2 видно позитивну динаміку відвідування заповідника. Це пов'язано з тим, що сьогодні людина бажає не тільки відпочити під час своєї відпустки, а й відвідати природоохоронні території України, познайомитися з культурою та звичаями Закарпатського краю, побачити миловидні краєвиди та долучитися до недоторканої природи. Ні для кого не секрет, що незмінними супутниками проживання значної частини українців на урбанізованих територіях є ізоляваність людини, почуття самотності, надмірні навантаження на нервову систему, яке породжує постійне психологічне напруження, призводить до стресів, погіршення здоров'я. У зв'язку з цим виникає

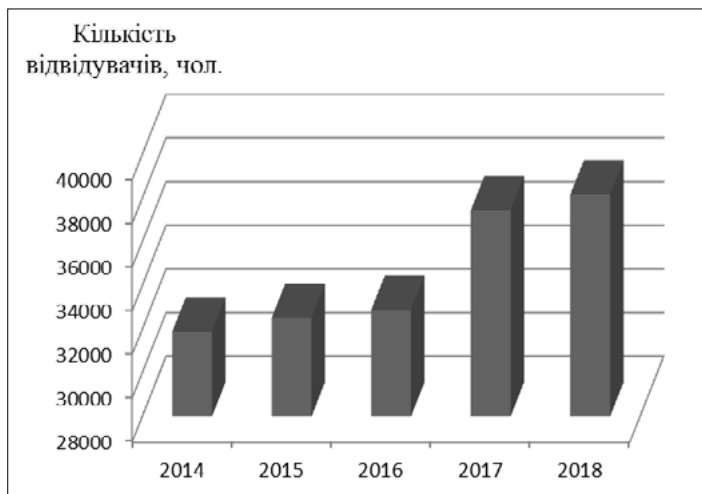

Рис. 2. Динаміка відвідування Карпатського біосферного заповідника в період із 2014 по 2018 рр.

гостра потреба у відновленні здоров'я людини через спілкування з природою поза урбанізованими територіями мегаполісів.

Ландшафтно-естетичний вигляд території Закарпатського регіону сприяє розвитку таких форм туризму: пішохідного, кінного, гірськолижного та велотуризму. Основними туристичними приладами КБЗ є унікальні природні об'єкти. Вісімнадцять екотуристичних маршрутів загальною протяжністю близько 200 км, що проходять його територією, здатні задовольнити найвибагливішого туриста будь-якого віку та рівня фізичної підготовки. Стежки високогір'ям Свидовця, Чорногори та Мармарошів ваблять учасників туристичних змагань, любителів активного пішохідного туризму і навіть використовуються для підготовки турінструкторів. Угольсько-Широколужанський і Кузій-Трибушанський масиви заощадять час відвідувача і всі свої таємниці радо відкривають на маршрутах вихідного дня. Двогодинна мандрівка у травневій пишності Долини нарцисів щедро дарує відвідувачам враження на все життя.

Головні висновки. Одним із важливих компонентів сталого розвитку установ природно-заповідного фонду України є збалансований розвиток еколого-рекреаційної діяльності та збереження природи. Це дає можливість людині усвідомити цінність природних об'єктів України, спонукає любити свій край та оберігати його природу. Тому в КБЗ постійно застосовується система еколого орієнтовного управління, проводяться планування, розробка та здійснення проєктів, що сприяють сталому розвитку регіону.

Перспективи використання результатів дослідження. На нашу думку, основними завданнями, що сприятимуть розвитку еколого-рекреаційної діяльності КБЗ, є (із проєкту КБЗ щодо розвитку екопросвітницької та еколого-рекреаційної діяльності):

Виховання свідомо дбайливого ставлення до природи та до її біологічного і ландшафтного різноманіття місцевого населення та відвідувачів заповід-

ника. З цією метою у заповіднику створено низку інформаційних центрів, науковці заповідника регулярно проводять бесіди із місцевим населенням, школярами; розробляють екологічні маршрути та проводять екскурсії.

Спонування молоді до самостійного вивчення, пошуку й аналізу природоохоронної інформації. Тому в КБЗ щороку низка закладів вищої освіти проводить наукові й еколого-туристичні практики, де студентів активно долучають до походів екологічними стежками, відвідування екскурсій і проходження квестів, прослуховування лекцій провідних фахівців заповідника, вивчення природних особливостей Закарпаття.

Розширення таких напрямів туризму, як еколого-пізнавальний, пізнавально-культурний, лікувально-оздоровчий (споглядально-пасивний) та ін. Розроблено низку проектів, що передбачають розвиток цих напрямів. Наприклад, велодоріжка, яку створено навколо Долини нарцисів і яка виконуватиме важливу еколого-пізнавальну й рекреаційну функції.

Спонування місцевого населення й органів самоврядування до проведення різноманітних заходів (фестивалів, днів традиційного господарювання тощо), спрямованих на інформування туристів про звичаї та побут населення Закарпаття, що відбуватимуться раз або два рази на рік. Виконання цього завдання призведе до підвищення рівня екологічної культури мандрівників і життєвого рівня місцевого населення.

Розробка та використання екологічно безпечних технологій виробництва, надання рекреаційних послуг, утилізації відходів (організації видалення й утилізації сміття); використання на територіях відпочинку екологічно безпечних видів транспорту; облаштування екотуристичних маршрутів спеціальними місцями, пристосованими для відпочинку, готування їжі, нічлігу й обладнаними усім необхідним, наприклад, урнами для сміття.

Впровадження обов'язкового наукового дослідження економічних, соціальних та екологічних аспектів еколого-рекреаційної діяльності.

Постійне підвищення професійного рівня освіти працівників КБЗ.

Література

1. Видання та публікації Карпатського біосферного заповідника. URL: http://cbr.nature.org.ua/vydan_u.htm.
2. Гетьман В.І. Основні Завдання і проблеми розвитку екотуризму в національних природних парках і біосферних заповідниках України. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2002. № 35. С. 4–8.
3. Годованець Б.Й., Довганич Я.О., Ляшенко Є.К. та ін. Різноманіття тваринного світу Карпатського біосферного заповідника. *Проблеми збереження гірських екосистем та сталого використання біологічних ресурсів Карпат* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 50-річчя організації Карпатського біосферного заповідника. Україна, м. Рахів, 22–25 жовтня 2018 р. Івано-Франківськ : НАІР, 2018. С. 126–133
4. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19>.
5. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19>.
6. Законопроект «Про території Смарагдової мережі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19https://www.kmu.gov.ua/ua/news/minprirodi-vinosit-na-gromadske-zakonoproekt-pro-teritoriyi-smaragdovoyi-merezhi>.
7. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат. URL: zakon.rada.gov.ua/go/998_164.
8. Рибак М.П. Карпатський біосферний резерват – рушійна сила регіонального розвитку гірських територій. *Проблеми збереження гірських екосистем та сталого використання біологічних ресурсів Карпат* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 50-річчя організації Карпатського біосферного заповідника. Україна, м. Рахів, 22–25 жовтня 2018 р. Івано-Франківськ : НАІР, 2018. С. 372–377
9. Рибак М.П., Покин'єрєда В.Ф. Від Карпатського біосферного заповідника до Карпатського біосферного резервату. *Природоохоронні, історико-культурні та екоосвітні аспекти збалансованого розвитку Українських Карпат* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 15-й річниці НПП «Гуцульщина» (м. Косів, Івано-Франківська обл. 8–9 червня 2017 р.). Косів : ПП Павлюк М.Д., 2017. С. 346–351.
10. Руденко С.С., Костишин С.С. Екологічна культура – запорука збалансованого розвитку. Екологічні міста. Чернівці, 2014. 112 с.
11. Marc Hanewinkel, Dominik A. Cullmann, Mart-Jan Schelhaas, Gert-Jan Nabuurs, Niklaus E. Zimmermann Climate change may cause severe loss in the economic value of Europe and forestland. *Nature Climate Change*. 2013. Vol. 3. P. 203–207.